

Драган Ж. Марковић*

Институт за политичке студије, Београд

СОЦИЈАЛИЗАЦИЈА СРБИЈАНСКОГ СЕЛА**

Сажетак

Предмет рада је социјализација србијанског села. Основни циљ рада је да се анализом историјског развоја србијанског села утврде чиниоци који детерминишу социјализацију села у Србији данас. Србијанска села су у разним деловима Србије настајала у различито време и на различите начине. Старо србијанско село представљало је локалну заједницу породичних задруга, које су настајале запоседањем делова заједничке сеоске земље. Свако село састојало се од одређеног броја задруга, које су у почетку биле мање и малобројније а са умножавањем становништва су се увећале. На породичном газдинству се производило скоро све и углавном онолико колико је породичном домаћинству било потребно. Производило се и пољопривредни производи се прерађивали искључиво према сопственим потребама. Нови вид заједништва донела је индустријализација, а стварањем новог, органски је разарано старо заједништво. На путу тоталне индустријализације, натурална производња, као основа затвореног породичног заједништва, незауоставиво се трансформисе у робну производњу као основу отвореног планетарног заједништва. Преласком у статус индустријског радника сељак постаје легитимни

---

* Научни саветник

** Овај рад је настао као резултат делатности на научном пројекту бр.179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

власник и своје радне снаге и остварене зараде, чиме у породици стиче самосталну позицију, без обзира на својински статус у породичном газдинству. Али самосталност у сопственој породици не обезбеђује самосталну позицију и ван породице. Уместо газде у рођеној кући, сеоски слуга је добијао газду у туђој кући, а индустријски најамник у приватном и државном предузећу.

Са политичким опредељењем за приватизацију и капитализам заузета је и оријентација на реафирмацију изворних задружних принципа и оживљавање задругарства. Развој задругарства, заснованог на изворним, суштински демократским принципима је прави пут суштинске социјализације пољопривредних произвођача и србијанског села.

Кључне речи: социјализација, србијанско село, политичка социјализација, задругарство.

Србијанска села су у разним деловима Србије настајала у различито време и на различите начине. Многа су настала насељавањем „неколико породица истог порекла, како би се лакше могле бранити од разбојника и звери, али их није било много да би остало што више простора за стоку“.¹ Због преотимања запоседнуте или проналажења плодније земље, поједина села су „у старо време много чешће постојала и нестајала него што би се данас дало замислити“.²

Док је земље, због мале насељености и ограничених могућности обрађивања, било у изобиљу, она је била свачија и ничија, и свако ју је користио колико је хтео и могао. Стоку је свако напасао где је и кад је хтео, а за ратарство, повртарство и воћарство заузимао је одређену парцелу, која је у почетку представљала његово стварно, а потом и формално власништво.

Испаша је дуго, и кад је сва земља раздељена, остајала заједничка, а шуме су дуго заједнички коришћене. „Свако је домаћинство посебно, у своју корист, пасло стоку на заједнич-

1) Цветко Костић, *Социологија села*, Издавачко-информативни центар студената, Београд, 1975, стр. 170.

2) Стојан Новаковић, *Село*, Српска књижевна задруга, Београд, 1965, стр. 90.

ким пашњацима и кресало шуму на заједничком земљишту“. И кад је свако имало „своје њиве и ливаде, имало је сезонско право паше на њивама и ливадама свих сељана, а имало и извесна друга права на баштинама тих сељана“.³ И „жупе (административне заједнице више суседних села) су имале заједничка пасишта, без обзира на то јесу ли или нису биле под једним господарем, јер се заједничко жупско пасиште није смело забранити ниједном селу из жупе, било царево, црквено или властеоско“.⁴ Поред пасишта, постојале су и заједничке жупске шуме, у којима је свако село имало једнако право сече, под одређеним условима и правилима.

Осим шума и пашњака, било је још многошта друго заједничко што је служило привређивању и задовољавању основних животних потреба сељака. Заједничке су биле воде, путеви, гробља, мостови, воденице, кречане. „Свако је морао допустити, под извесном регулом, утврђеним условима, да се „вода“ проведе кроз његово имање“.⁵

Заједничке објекте је градило и одржавало, и о заједничким добрима бринуло и одлучивало цело село. Њиховим заједничким коришћењем „привреде свих сељана једног села биле су повезане у органску целину. Имали су извесни заједнички рокови свих радова на својим баштинама и са својом стоком. Имао обавезни распоред култура, израђен по јединственом привредном плану. Најважније ратарске радове скоро сва су домаћинства радила у великим радним заједницама, а једно другоме враћало рад за рад по утврђеним правилима. И у сточарству је било рада заједничког, у коме су се домаћинства обрачунавала према броју стоке. Чак је и у исхрани било прилично колективног. Било је, не мало, разних свечаних софри, заједничких за повеће групе сељана“.⁶

О свим питањима од заједничког интереса одлучивано је на сеоском збору. „Економија и управљање селском и општинском шумом и испашом, листосек, испуст кроз зиратно земљиште и плодород, наводњавање и редовничке воденице, издиг на планину, утврђивање дана до кога ће се докосити, заједничко чување стоке, службеност пролаза, сеоски путеви, бунари, водопоји и цистерне, заједничке

3) Сретен Вукосављевић, Историја сељачког друштва – III Социологија сељачких радова, САНУ, Београд, 1983, стр. 89.

4) Стојан Новаковић, нав. дело, стр. 25.

5) Сретен Вукосављевић, *Листа са села*, „Савремена школа“, Београд, 1962, стр. 48.

6) Сретен Вукосављевић, Историја сељачког друштва, нав. дело, стр. 89.

ограде, све што је томе слично спадало је у компетенцију сеоског збора“.⁷

Заједнички објекти грађени су и одржавани заједничким радом. „У заједничким радовима у заједничку корист дружине раде о неком привредном послу или о делу неког посла који је заједнички као привреда, а не само као радна организација. Ради село на заједничком селском путу; раде на заједничком јазу они удеоничари који од тога јазу узимају воду“.⁸ Заједнички се граде и одржавају школе, богомоље, подижу и поправљају мостови и други објекти од заједничке користи.

Али није се заједнички радило само на заједничком него и на приватном поседу. Најпознатији облици таквих радова су моба и позајмица. „На мобу се иде лети у неке свеце, кад не смију себи радити. Највише иду на мобу те жању (ријетко косе, копају кукуруз, купе сијено или шљиве – кашто се преде на моби).

Слична моби је *позајмица*, али са једном битном разликом: приликом позајмице обавезно је враћање позајмљених надница радом на сличном послу, док приликом мобе то није случај“.⁹ И „уколико је неком важном раду краће оптимално време у коме га треба свршити, утолико се више ради ширим радним дружинама“.¹⁰

Један од облика најтешњег међупородичног радног заједништва је *ортачење*, или *ортаклук*, које је у неким крајевима Србије познато као паја. „Обично су по два домаћинства у паји. Реко три. У паји се сва земља обрађује радном снагом, и људском и сточном, из оба домаћинства, као да је сва земља једно домаћинство, а сва чељад једна породична задруга. Према потреби рада, а по договору, радна снага, и људска и сточна, свршава послове на оба имања, као да је једно. Приход иде свакоме домаћинству посебно: свакоме са своје земље, свакоме од своје стоке“.¹¹

Заједнички радови су као најнепосреднији спољни чинилац породичног привређивања били најизворнији и најделотворнији облик интерне социјализације села. „Претежан

7) Сретен Вукосављевић, *Писма са села*, нав.дело, стр. 25.

8) Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, нав.дело, стр. 483.

9) Цветко Костић, *Социологија села*, нав.дело, стр. 202.

10) Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, нав.дело, стр. 422.

11) Исто, стр. 527.

део домаћинства има с времена на време потребу да се помогне туђом радном снагом, а исто тако потребу да с времена на време негде на туђем имању упосли вишак своје радне снаге“. А „има и психичких потреба да се ради у великим дружинама. Кад је једна дружина повећа, напор се мање осећа, умор боље подноси, радно време брже пролази. Буде и песме, и разоноде. Осети се ту и нешто радости од рада“.¹²

Као најчешћи и најраспрострањенији облик радног удруживања, позајмице су „биле једна од важних основица сељачког друштва уопште. Свако домаћинство са којим се неко позајма има своје посебне позајмичаре. Затим сваки појединац ради заједно не само са својим позајмичарима него, када враћа рад за рад, и са свима позајмичарима својих позајмичара. И то увек у једном радном односу морално и дисциплински вишем него сви остали радни односи на селу. Пошто је радних позајимања било много и била су честа, у њима су се били израдили међу домаћинствима важни односи и радни и друштвени“.¹³

Преко заједничких радова радна снага села је повезивана у једну органску целину, која је чинила основу целокупног заједништва. „Сва радна снага у једном селу је у неку руку комплементна радна целина. Из те целине се узима и враћа кад коме домаћинству треба“.¹⁴ Радна снага се од суседног домаћинства позајима да би му се, када му затреба, истом мером и на исти начин узвратила. Еквивалентна и непосредна размена рада је, у обостраном интересу, до краја заступљена.

Насупрот кулуку, као типичном облику наметнуте принудне социјализације, „колективном“ раду под принудом, који је „у народу остао на злом гласу јер се на њему ради дуго, под тешким условима и без паре и динара“,¹⁵ позајмице су типичан облик слободног и потпуно добровољног удруживања. Оне су „обично устаљене радне заједнице, али зато што учесници заједница тако хоће; иступити се може слободно – по завршетку уговореног рока или по завршетку заједничког рада. Ако га примају, може се вратити у исту

---

12) Исто, стр. 439.

13) Исто, стр. 440.

14) Исто, стр. 442.

15) Цветко Костић, *Социологија села*, нав. дело, стр. 202.

заједницу или ући у другу. Још у години 1939., нпр., у доњим подцерским селима се 75% свих кукуруза било тако окопало“.¹⁶

На еквивалентној размени рада заснива се и стварна друштвена једнакост. Настала „у друштву економско и социјално уједначеном, организација радних позајимања је симптом друштвене једнакости и последица. Потпуно су једнако зависни једни од другог онај коме се ради и они који му раде. То поставља у равноправан положај „послодавца“ и свакога од радника. Наизменично су један другоме „послодавац“ и радник“.¹⁷

Док се позајмица заснива на узајамној солидарности, моба је облик безусловне солидарности. „Иде се на мобу сиротињи која не би могла платити тај рад; иде богатоме који би то могао. У некој прилици иде где је невоља, у некој не иде где је невоља – и велика, - а оде онде где није невоље никакве. У свим овим појавама има нека друштвена обавеза више него лична воља, лични морал или лични религијски мотив“.¹⁸

Социјализација заснована на заједничком раду, органски је повезана са социјализацијом заснованом на заједничком власништву, при којем се „сељак не осећа спутан у свим међама своје приватне земљишне својине. Свуда око себе има широке просторије заједничког власништва, на коме се он осећа широко и слободно“.¹⁹ Заједничка добра нису туђе него његово сопствено власништво, на којем се темељи његова колективна слобода и друштвена једнакост са свим осталим сељанима.

Индивидуално и заједничко, приватно и колективно били су још толико испреплетани и недраздвојни да је колективно коришћено и приватно, а приватно и колективно. „Преплитање и прожимање колективних и неколективних елемената у раду и земљишној својини било је увек једно од најважнијих обележја нашег сељачког живота уопште. Земљишна основица привреде била је и колективна и неколективна: сточарству углавном колективна, ратарству неколективна“. Па „нити је колективна земљишна својина била чисто ко-

16) Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, нав.дело, стр. 442. и стр. 443.

17) Исто, стр. 450.

18) Исто, стр. 419.

19) Сретен Вукосављевић, *Писма са села*, нав.дело, стр. 29.

лективна нити приватна. Сви сељани једног села или једне групе села имали су на скоро свакој деоници приватног земљишта извесна привредно важна права²⁰

Својинска права и на колективну и на приватну својину била су једнака. „Да би заједничка земљишна основица била што шира, у њу улазе и земљишта која су приватна својина појединца. Из заједничког земљишног фонда власник у неку руку изузме тај свој комад земљишта колико само да га покоси или да га посеје и пожње. После оно опет потоне у заједнички земљишни фонд и сваки члан заједнице има права да се њиме користи скоро колико и он. На тој својој ливади или њиви власник не може сам одредити када ће с пролећа забранити пашу селској стоци“.²¹

Овде сасвим избија на видело да су индивидуализација и социјализација само различити полови истог друштвеног односа. У својинском односу заједничка својина се показује као индивидуална а индивидуална као заједничка, у радном односу заједнички рад као скуп повезаних индивидуалних радова а индивидуални рад као саставни део заједничког рада. Заједнице нема без удружених индивидуа ни појединачне индивидуе изван организоване заједнице.

Старо србијанско село представљало је локалну заједницу породичних задруга, које су настајале запоседањем делова заједничке селске земље. Свако село састојало се од одређеног броја задруга, које су у почетку биле мање и малобројније а са умножавањем становништва су се увећале.

Породична задруга „обухвата више генерација потомака једног оца с њиховим женама, који сви заједно живе на једном имању, заједнички обрађују своја поља, хране се од заједничке земље и заједнички располажу вишком прихода“.²² Пред-ставља једно целовито газдинство, које сачињавају чланови задруге са заједничком имовином, непокретном и покретном (земља, грађевине, стока и остварени приходи). Имовина је наслеђивана али није дељења, па је број чланова задруге растао брже него број задруга у селу. Бивало је задруга које су бројале по неколико десетина, па и до стотинак чланова.

Основну делатност задруге представљала је пољопривреда, претежно ратарство и сточарство, а уз то још и повр-

20) Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва...*, нав.дело, стр. 426-427.

21) Исто, стр. 184.

22) Цветко Костић, *Социологија села*, нав.дело, стр. 225.

тарство, воћарство и виноградарство. Чланови задруге су само обављали и занатске послове све док се занатство није издвојило као посебна делатност, а и због тога што сељак „није могао куповати занатске производе, који су скупљи од његових“.²³

На породичном газдинству се производило скоро све и углавном онолико колико је породичном домаћинству било потребно. Производило се и пољопривредни производи се прерађивали искључиво према сопственим потребама. „И као што је активност на газдинству у свим његовим „економским јединицама“, у ствари пољопривреда у малом, тако је и активност у домаћинству, у оквиру домаће и занатске радиности, у ствари прехранбена и још понека индустрија у малом“.²⁴ Свако је домаћинство само по себи градило кућу, помоћне зграде и стаје, правило кућну опрему, израђивало постељину, одећу и обућу, спремало зимницу, и радило све што му је било потребно.

Целокупно привређивање породичног домаћинства било је окренуто и подређено његовим сопственим потребама, у ком смислу је и третирано као потрошачко. „На почетку после насељавања сељакова пољопривреда је скоро потпуно била организована у потрошачко домаћинство, и апсолутно и релативно мали делови пољопривредних производа су продавани“.²⁵

Потрошња је, као и производња, била заједничка и индивидуална. Становало се и хранило заједно, а то је био и главни облик потрошње. Погрешно је веровање да се производило, делило и трошило према потребама, које су одувек биле изнад могућности производње, због чега се живело скромно и претежно сиротињски али не и подједнако. И заједничке и индивидуалне потребе су октроисане од стране старешине домаћинства, који је одређивао колико ће се за шта потрошити и колико коме треба, у чему нису сви чланови домаћинства имали исти третман.

Пошто се није производило за тржиште, одакле би се добијао новац, интерна расподела је вршена у природи, а и „главна плаћања су била у природи од попа до ковача – како

23) Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, нав.дело, стр. 97.

24) Драгољуб Ч. Симоновић, *Укључивање земљорадника у самоуправне односе*, „Нолит“, Београд, 1975, стр. 153.

25) Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, нав.дело, стр. 97.

се у народу каже – свакоме се плаћало обично на вршају или на стрижи оваца²⁶. Свако је долазио по своје или му се на ноге носило, па су у производима и све селске, општинске и државне дажбине разрезиване.

Патријархално задружно привређивање било је сваштарско, аморфно и неиздиференцирано, а какво је привређивање такво је и заједништво. „Заједница је ту главно, јединка са својим личним болом и личним задовољством није ништа. Живот свих задругара био је потпуно уједначен. Прост живот, једнаке потребе. Једнако одевање, и обување, и храна“²⁷. Слично као у животињском свету.

Са таквим јединкама, задруга не би могла постојати да није била „под врховном управом домаћина“²⁸ као „овном предводником“, који је предводио задружно стадо. Старешина породичног домаћинства је водио задружно газдинство и руководио домаћинством, фактички располагао задружном имовином, организовао производњу, вршио интерну расподелу, представљао и заступао задругу и домаћинство у односима са селом и другим заједницама.

Иако су, по обичају, одлучивали о најзначајнијим питањима и бирали свог вођу, задругари нису са њим били једнаки. За старешину домаћинства био је, као по неком природном праву и правилу, предодређен онај, увек мушки појединац који је имао највише смисла за вођење газдинства, па макар и не био најстарији. То се по природи ствари подударало са општим интересом, због чега је прави домаћин уживао стварни ауторитет, али је по положају и функцијама које је обављао, у сваком случају био ауторитарна личност чије су се одлуке морале без поговора спроводити.

Старешинска ауторитарност заснивала се на одређеним неписаним, искуством устаљеним правилима задружног привређивања, која су, свиђала се неком или не, стајала изнад појединца и морала се поштовати да би газдинство пословало и домаћинство опстајало. По тим правилима, израженим у прећутно или договорно општеусвојеним „регулама“, се колективно понашало, судило и пресуђивало, што је представљало главни ослонац колико демократске толико ауторитарне власти. И „није узалуд речено: „Нема куће без

26) Исто, стр. 98-99.

27) Сретен Вукосављевић, *Писма са села*, нав.дело, стр. 159.

28) Цветко Костић, *Социологија села*, нав.дело, стр. 225.

махните браће“, тј. браће која хоће да слушају, трпе и даду се искоришћавати од задруге и појединих задругара, чак, уосталом зар се могао икад сељак држати у тако присној заједници као што је задруга: без тврде и опоре регуле“.²⁹

Старешина задруге је био и добротвор и тиранин, и његовој вољи се повиновало и добровољно и под присилом јер се и он сам повиновао нечему од чега су сви зависили. „И домаћин је само слуга земљи и имању. Служи као његова челада, као и његови радни волови. Није господар. Човек није оно што је главно и средишно. Имање је средиште; око њега се окреће све. Њиви и ливади служи подједнако домаћин, као и најамник. Због тога и јесу једнаки“³⁰ пред својим земаљским усудом иако су између себе неједнаки.

Због тога је патријархално задружно заједништво било и принудно и добровољно. Принудно јер се одржавало под ауторитарном управом, добровољно јер се другачије одржати није могло. И зато су патријархални задругари били и солидарни и несолидарни, и задовољни и незадовољни једни другима и једни са другима. Њихово задругарство било је скроз амбивалентно, и требало је да се на видику помоли неки нови вид заједништва па да буде оберучке прихваћен.

Нови вид заједништва донела је индустријализација, а стварањем новог, органски је разарано старо заједништво. Процес распадања србијанске кућне задруге почео је још од владавине Милоша Обреновића и траје скоро два века, а снажно је убрзан управо индустријском револуцијом, која је за кратко време готово сасвим збрисала старо породично задругарство.

Док је сама обезбеђивала све што јој је било потребно, кућна задруга је била сама себи довољна и стога готово херметички затворена према свету. Органски је начета индустријализацијом кућне радиности, коју је класично занатство због ниске продуктивности и релативно високих цена само делимично заменило. Кад су се појавили знатно јефтинији индустријски производи, сељаку се више није исплатило да своје производе сам прерађује, али да би их могао куповати, морао је интензивирати пољопривредну производњу како би производио и за тржиште, што му је њена индустријска технологијација све више омогућавала.

29) Исто, стр. 21.

30) Исто, стр. 68.

Тиме је основна делатност задруге најпре сведена на пољопривредну производњу, која се специјализацијом и сама даље сужава на поједине гране пољопривреде. Технологијација, индустријализација и специјализација пољопривреде омогућили су да се убрза раст продуктивности и на истој обрадивој површини знатно повећа обим производње.

Раст пољопривредне производње стимулисан је, с једне стране, великом потражњом хране изазване експлозијом градског становништва услед индустријске револуције, а с друге стране, повећаним потребама саме индустријализоване пољопривреде и пољопривредног становништва за индустријским производима. Услед специјализације пољопривредне производње и пораста животног стандарда, потражња прехранбених производа увећана је и потребама самих пољопривредних произвођача. Ко се специјализовао за производњу једног или неколико производа, све остале производе купује на тржишту.

На путу тоталне индустријализације, природна производња, као основа затвореног породичног заједништва, незауоставиво се трансформише у робну производњу као основу отвореног планетарног заједништва. Отварањем према тржишту село се отвара према целом свету. „Нагли продор индустријских роба у село развио је економску размјену село-град, унаприједио робно-новчане односе, те допринео укључивању села у глобално друштво“.³¹

Бројним, непосредним и посредним везама село се већ преко робне размене повезује са целим светом. Од места где је произведен, преко локалног, националног и међународног тржишта, исти производ прелази из руке у руку док не дође до крајњег купца-потрошача, повезујући тако мањи или већи број учесника у прометном ланцу.

На локалном тржишту сељак се и физички сусреће са купцима својих производа, али за робно-новчани промет није битна физичка комуникација купаца и продаваца већ размена робне вредности, преко које се врши, посредно или непосредно, повезивање различитих власника робе и новца. На тај начин произвођач једне робе, у којој је определио свој лични рад, долази у везу и са њеним купцима, препро-

31) *Друштвене промене у селу*, Центар за социологију села Института за друштвена истраживања Свеучилишта у Загребу; Југословенски центар за пољопривреду и шумарство, Раднички универзитет „Буро Салај“, Београд, 1974, стр. 15.

давцима и потрошачима које никада у животу није срео нити ће срести. И као потрошач, сељак на исти начин долази у везу са произвођачем купљене робе, повезујући се преко прометног ланца и са низом њених препродаваца.

Излажењем из затвореног кућног газдинства на отворено тржиште, сељак из патријархалног ропства излази на слободну друштвену сцену. Тржишна размена заснива се, у принципу, на слободној погодби равноправних партнера, који се о условима размене могу споразумети само под условом њене еквивалентности, да свака страна за узврат добија толико колико даје.

Једнака размена се, међутим, при неједнаким околностима претвара у неједнаку размену. Ако су понуда и потражња неуједначене и ако је једна страна у било каквој монополској позицији према другој, слабија страна је принуђена да прихвати и нееквивалентну размену, чиме се тржишна слобода претвара у тржишну принуду, и патријархално ропство у тржишно ропство.

Србијански сељак је чешће био у подређеној него у равноправној позицији, при чему је и на привидно слободном тржишту више давао него што је добијао. У време убрзане индустријске револуције, коју је изнео на својим плећима, за њега слободне и еквивалентне размене скоро да није ни било, а у колонијалној транзицији, кад се на привидно слободном, назови либералном тржишту суочава са далеко снажнијим страним партнерима, потпомаганим и од његове сопствене државе, србијански сељак у нелојалној конкуренцији пролази још горе.

Утемељена на принудној нееквивалентној размени, реализованој и кроз обавезни откуп пољопривредних производа, индустријска револуција је поред индустријализације пољопривреде индустријализовала и сељака. Индустријско радништво је скоро стопостотно регрутовано из редова сељаштва, што је за последицу имало и огромно пражњење села. Један број сеоског становништва је запошљавањем у индустрији и друштвеним делатностима сасвим напустио село, док су многи уз запошљавање наставили да се баве и пољопривредним пословима.

Динамика деаграризације и миграције сељаштва у градове сасвим одговара динамици индустријализације, која у Србији почиње крајем седамдесетих 19. века, када је „сеоско

становништво почело у већем броју да се слива ка варошима и градовима“, који су „почели да се развијају и као индустријски центри“.³² Миграције су знатно и битно утицале на бројчаност, професионални и социјални састав, привређивање, изворе, висину и структуру прихода сеоских домаћинстава. Раније су она била углавном монотипна и једнолична, и разликовала су се само по бројчаности, величини поседа и прихода, а индустријализација их је у сваком погледу учинила толико разноврсним да многа и не личе једна на друго.³³

Пре свега, поједина пољопривредна домаћинства су се потпуно трансформисала у радничка, од којих су многа напустила село и преселила се у град. Нека су отуђила целокупну имовину на селу, а друга су само угасила огњиште и затворила кућу, коју повремено користе као викендицу или су је сасвим напустила и оставила да зарасте у коров.

У једном броју домаћинстава сви радно способни су се запослили у граду, а задржали су пољопривредно газдинство и наставили да на њему привређују. Нека су се преселила у град, а нека и даље станују на селу. То су такозвана полутанска домаћинства (пола радничка, пола сељачка) која остварују дупле приходе и релативно висок стандард.

Највише је мешовитих домаћинстава, у којима су један или више чланова засновали радни однос ван домаћинства, а остали раде на пољопривредном газдинству, при чему им помажу и запослени. Са повећањем броја запослених ван пољопривредног газдинства повећавани су и приходи сеоских домаћинстава који су стицани ван њиховог газдинства.

Са села су претежно одлазили млади и млађи, што је уз опадање наталитета, за последицу имало све веће старење сеоског становништва. Тенденција старења пољопривредних домаћинстава се наставља. Према истраживању из 2016. године, у србијанским селима Куманици и Краишницима средњу школу је учио сваки шести, у Клеку сваки једанаести, у Руском Крстуру осамнаести, у Дреновцу двадесети, у Азањи сваки двадесет други становник села. По један студент је у Клеку био на сваки 15, у Куманици на 36, у Краишницима на 48, у Божурњи на 58 становника.³⁴ Огромна већина

32) Миомир С. Наумовић, *И село и град*, Пунта, Ниш, 1999, стр. 21.

33) Ђура Стевановић, *Индустријализација пољопривреде и будућност сељака*, Завод за проучавање села, Београд, 2008.

34) Истраживање је обављено у организацији „ДО Локална самоуправа Србије“ 2016. године.

похађала је школе и факултете непољопривредног смера, са намером да оде са села.

Под снажним налетом индустријализације, кућна задруга се морала брзо распасти. Али црв који је одавно почео да је изнутра нагриза, појавио се већ са првим снажнијим тенденцијама приватизације и индивидуализације у њеној сопственој утроби. Свако је волео да поред заједничке имовине има и своју личну имовину, и са повећањем производних могућности повећавале су се и могућности приватизације. Уколико су отежавале њихово остваривање, „задруге су већ постајале терет задругарима; сметња развијенијем индивидуалном животу, сметња предузимљивости и новачењу“.³⁵

Прво је присвајана покретна имовина: ручне алатке, стока, живина и средства личне потрошње. И прва је почела „особити“ жена и мајка која је наспрам заједничке задружне имовине свијала своје породично гнездо. „Из дарова о веридби и венчању, из дарова или каквог мираза, које невеста добије од свог рода, она у своме дому ствара властити иметак. Сукоби између задруге и тих „особина“ биле су најчешћи повод – само непосредни повод, разуме се, - деоби задруге“. На тај начин, сама „жена, мајка, почиње разбијати задругу у корист своје породице“.³⁶

Унутар задружне несугласице, распре и сукоби су се појачавали кад су поједини чланови задруге почели да приходују ван задружног газдинства јер су се екстерни приходи тешко сабирали у задружну касу. Индустријска револуција је само убрзала прскање набреклог задружног чира, чиме је започела и деоба непокретне задружне имовине. Деобе су настављане и међу члановима уже породице, често и пре смрти домаћина, па и кад нису сви остајали на породичном имању јер су се запослена браћа и удате сестре ретко одрицали наслеђа.

То је за последицу имало све веће уситњавање земљишнихседа, са све тежим економским импликацијама. То знатно умањује рентабилност механизације, која се при постојећој организацији производње, на малим поседима и уситњеним парцелама не исплати. Проблем је донекле ублажен интензификацијом производње и оријентацијом на пољопривредне културе које на релативно малом простору доносе велике

35) Сретен Вукосављевић, *Писма са села*, нав.дело, стр. 159.

36) Исто, стр. 160.

приходе, али трајно решење проблема је у развоју производних односа и рационалној организацији пољопривредне производње.

Сељака нико није силом терао са села. Сам је бежао од три велике невоље: мукотрпног физичког рада, друштвене затворености и социјалне беде. А основни циљеви су генеричке природе: интелектуализација људског рада, повезивање са светом и људски начин живота, који подразумева неограничено задовољавање не само физиолошких него пре свега духовних потреба. Град је у свему томе далеко испред села, због чега сељака неодољиво привлачи.

Из сопственог искуства сељак је знао да је занатство лакше и инвентивније од простог тежачког посла, због чега је желео да изучи неки занат, или ако њему то није полазило за руком да бар своје дете „да на занат“, а данас не жали пара да децу школује. Фабрика му је дошла као поручена да се „курталише“ тегобног пољског посла, надајући се да ће му за фабричким стругом бити много лакше. Још више је жудео за неким седећим „господским“ послом без икаквог физичког напора.

У селу је сељак живео као у концентрационом логору. Многи у животу нису ни видели град, а неки нигде ни ван свог села крочили нису. У фабрици и граду га је чекала маса људи, између којих је могао бирати и мењати другове и пријатеље, и са њима „на равной нози“ разговарати, за разлику од затвореног породичног круга у којем се и старијем брату морао покоравати. Пружала му се прилика и да фирму мења ако му се у једној не свиђа, као и да „бели свет“ обилази и упознаје.

Животни стандард на србијанском селу био је знатно нижи него у граду. Сеоски надничар живео је теже од градског пролетера. Разлика у нивоу културе била је још већа, а сиротиња је у својој беди о градском животу стварала још идеалнију представу него што је стварно био.

Зато, ако није могао или није хтео у град, сељак је у град претварао своје село. Индустријализацијом и урбанизацијом поједина (поготову приградска) села су претворена у градове и градска насеља. Поједина села у Војводини су само за 2-3 деценије добила статус градова, а у неким која још нису, живи само по неколико сеоских домаћинстава.

Механизацијом и аутоматизацијом су пољски радови олакшани, а у појединим селима је животни стандард дости-

гао градски, док се у многим сеоским домаћинствима данас живи боље него у многим градским³⁷. Поједина домаћинства су технички боље опремљена и боље моторизована него многа градска. У Мужљи један аутомобил долази на око 2, у Клеку и Дреновцу на око 5, у Азањи и Божурњи на око 7 становника.³⁸

Знатно су повећане и комуникације села са градом, и сељака са светом. Изградњом модерних саобраћајница и моторизацијом сеоских домаћинства смањена је удаљеност села од града, чиме је кроз повећану дневну комуникацију олакшано ширење градске културе на сеоско подручје. Само на посао у град свакодневно путује: из Мужље 3500, из Клека 860, из Милићевог села око 600, из Азање 550, из Челарева око 500, из Руског Крстура и Краишника око 400 људи.³⁹ Али и они који нису запослени у граду, често одлазе у град ради продаје и куповине, коришћења разних услуга, учешћа у културним и спортским манифестацијама и задовољавања најразноврснијих културних потреба. Поред тога, сељак данас путује и по иностранству, одмара се и лечи на мору, по бањама и планинама, и помоћу савремених средстава комуникације одржава дневне везе са рођацима и пријатељима у разним деловима света.

Све то је утицало да спласне интерес за бежање са села у град. Сада „људи настоје да удруже оно што је најбоље у руралном и урбаном свету, па тако живе и у једном и у другом и спремни су да често путују између града и села“.⁴⁰ Знатно се променила и сеоска породица, која је готово изгубила стара патријархална обележја. „Слабљење (ауторитарног) ауторитета оца и мужа једна је од основних промјена у животу савремене породице“⁴¹ и у граду и на селу.

Уколико и муж и жена привређују, а деца се школовањем осамостаљују, односи заповедања прерастају у односе договарања. Преузимањем главног терета на пољопривредном

37) Види: Данило Томић, Бранислав Гулан, Миле Мандић, *Развој породичних предузећа у сеоским подручјима Србије*, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2015.

38) Истраживање из 2016. године (ДО „Локална самоуправа Србије“)

39) Исто.

40) Ђура Стевановић, Михаило Пешић, *Утицај индустријализације на промене односа село-град*, Виђења, бр. 1-2/1995.

41) Ружа Фирст-Димић и други, *Војвођанско село на раскршћу*, Центар СКВ за политичке студије и друштвено-политичко образовање, Нови Сад, 1973, стр. 76.

газдинству, жена обично преузима и кормило у кући, па је у Војводини још почетком седамдесетих година прошлог века, у 13,5 % случајева жена управљала газдинством.⁴²

Преласком у статус индустријског радника сељак постаје легитимни власник и своје радне снаге и остварене зараде, чиме у породици стиче самосталну позицију, без обзира на својински статус у породичном газдинству. То је и основни услов да се међу члановима породице уместо поданичких успоставе равноправни односи, уместо заповедања договарање.

Али самосталност у сопственој породици не обезбеђује самосталну позицију и ван породице. Ослобађањем од патријархалног подаништва сељак се није ослобађао и од најамног подаништва. Уместо газде у рођеној кући, сеоски слуга је добијао газду у туђој кући, а индустријски најамник у приватном и државном предузећу. Ако је самостално располагао својом зарадом, сам је био на располагању свог послодавца, са којим није било никаквог договарања.

Транзицијом на капиталистички начин привређивања, радници су изгубили и оно мало могућности које су имали да утичу на производњу и расподелу. Прикривено ропство је замењено отвореним ропством. Приватни послодавац се према својим најамницима односи робовласнички. Сам одлучује о њиховој судбини: пријему на посао и отпуштању, распоређивању на посао, условима рада, висини најамнине и свему што је у вези са радом и пословањем његове фирме.

Као историјска алтернатива приватном капиталистичком предузећу, настале су још средином 19. века савремене задруге сељака, радника, службеника, спремних да удруженим радом и средствима сами организују задовољавање својих животних потреба. Као пандан индустријском предузећу, које је настало у функцији социјализације производње, најпре су настале потрошачке задруге у функцији социјализације потрошње. До првог светског рата 1913. године, у Србији је основано 782, а до другог светског рата 1939. године 3.647 земљорадничких задруга, међу којима је било 1.077 кредитних, 1.819 набавно-продајних и 751 осталих.⁴³

Континуитет у развоју изворног србијанског задругарства прекинут је након другог светског рата оснивањем сељачких

42) Исто, стр. 83.

43) *Век и по задругарства*, Задружни савез Југославије, Београд, 1995.

радних задруга, које су одбациле изворне задружне принципе. Политички промашај са сељачким радним задругама проистекао је из некритичког копирања совјетских колхоза, али и из погрешних идеолошких опредељења за потпуно укидање сваке, па и сопственим радом стечене својине, на чему се заснивала и заблуда да су радне задруге без индивидуалног својинског субјективитета најпречи и једини прави пут развоја социјалистичке пољопривреде.

Са политичким опредељењем за приватизацију и капитализам заузета је и оријентација на реафирмацију изворних задружних принципа и оживљавање задругарства какво је у условима капитализма постојало до другог светског рата, па је до 1996. године број земљорадничких задруга у Србији повећан на 748. Задржано је, међутим, отуђено задружно власништво са отуђеним задружним управљањем и преживелом задружном бирократијом, која кочи развој изворног задругарства.⁴⁴

Развој задругарства, заснованог на изворним, суштински демократским принципима је прави пут суштинске социјализације пољопривредних произвођача и србијанског села. Али за то је неопходна коренита својинска и демократска трансформација постојећих, и оснивање нових задруга као истински самоуправних заједница добровољно удружених и равноправних пољопривредника, који задружном имовином суверено располажу као сопственом – заједничким и индивидуалним власништвом.⁴⁵ То је неизоставни услов и за органско интегрисање србијанског задругарства у јединствени међународни задружни покрет као истински демократску асоцијацију произвођача и потрошача целог света.⁴⁶

Перспективе изворног пољопривредног задругарства су у знању као главном чиниоцу пољопривредне производње. Земља и капитал нису ни могли представљати главне стожере суштинске социјализације пољопривредног произвођача јер су и земља и капитал њему страни и од њега отуђени чиниоци. Једино знање као истински социјализирајући чини-

44) Види: Драган Марковић, *Село на маргинама политике*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 69-105.

45) Види: Живко Марковић, *Расељачивање села и сељака*, СНС-Научна КМД, Београд, 2011, стр. 35-42.

46) Драган Марковић, „Задружна демократија у функцији модела демократизације политичких институција“, Институт за политичке студије, Београд, *Политичка ревија*, бр. 1/2012, стр. 367-368.

лац може постати његова унутарња и неотуђива сила која ће га суштински социјализирати и са целим светом повезати.

Као главни стожер социјализације, земља је сељака везала за себе, породично газдинство и село, као основне чиниоце његове животне егзистенције. Везујући га за себе, покретни капитал је и њега учинио покретним, извукао из породичне дупље и сеоског обора, али и даље задржао зависним и од самог себе отуђеним. Знање ће га вратити самом себи и учинити самосталном индивидуом способном да, без спољашњих стега и ограда, комуницира са свима и сваким. Само се на његовој суштинској аутономији може заснивати и његова суштинска социјализација.

ЛИТЕРАТУРА

- *Век и по задругарства*, Задружни савез Југославије, Београд, 1995.
- Вукосављевић, Сретен *Историја сељачког друштва – III Социологија сељачких радова*, САНУ, Београд, 1983.
- Вукосављевић, Сретен, *Писма са села*, „Савремена школа“, Београд, 1962.
- *Друштвене промене у селу*, Центар за социологију села Института за друштвена истраживања Свеучилишта у Загребу; Југословенски центар за пољопривреду и шумарство, Раднички универзитет „Ђуро Салај“, Београд, 1974.
- Костић, Цветко, *Социологија села*, Издавачко-информативни центар студената, Београд, 1975
- Марковић, Драган, *Село на маргинама политике*, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Марковић, Драган, „Задружна демократија у функцији модела демократизације политичких институција“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2012.
- Марковић, Живко, *Расељачивање села и сељака*, СНС-Научна КМД, Београд, 2011.
- Наумовић, Миомир С. *И село и град*, Пунта, Ниш, 1999.
- Новаковић, Стојан, *Село*, Српска књижевна задруга, Београд, 1965.
- Симоновић, Драгољуб Ч., *Укључивање земљорадника у самоуправне односе*, „Нолит“, Београд, 1975.
- Стевановић, Ђура, *Индустријализација пољопривреде и будућност*

сељака, Завод за проучавање села, Београд, 2008.

- Стевановић, Ђура, Пешић, Михаило, „Утицај индустријализације на промене односа село-град, Виђења, Београд, бр. 1-2/1995.
- Томић, Данило, Гулан, Бранислав, Мандић Миле, *Развој породичних предузећа у сеоским подручјима Србије*, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2015.
- Фирст-Димић, Ружа, *Војвођанско село на раскршћу*, Центар СКВ за политичке студије и друштвено-политичко образовање, Нови Сад, 1973.

Dragan Markovic

SOCIALIZATION OF THE SERBIAN VILLAGE

Resume

Serbian villager is more often in subordinate position than in an equal, giving more than getting even in the seemingly free market. In time of fast industrial revolution, which he carried on his shoulders, there was almost no free or equivalent exchange for him, and in a colonial transition, when on seemingly free, so-called liberal market, he faces far stronger partners, supported by his own country, the position of a Serbian villager in this disloyal competition is even worse.

Changing over to a status of an industrial worker, a villager becomes a legitimate owner of his workforce and earned money, getting the independent position in the family, notwithstanding the ownership status in family economy. That is the basic condition of establishing the equal relations instead of vassal, consultations instead of command, between family members. However, independence in the family does not provide independent position out of the family.

By transition to capitalistic way of enterprising, workers lost the very few opportunities they had to affect manufacture and distribution. Disguised slavery was changed with an open one. A private employer treats his hirelings as his slaves. He decides about their destiny: about their admission to employment and their dismissal,

job scheduling, working conditions, wages, and everything else regarding his business and company. Instead of being the master in his own home, village servant got a master in someone else's house, and industrial hireling in private and state-owned companies. Even if he independently disposed of his earnings, he was at the disposal of his employer with whom there was no consultation.

In the middle of the 19th century, as the historical alternative to private capitalistic company, modern cooperatives of villagers, workers and officers were organized, who were ready to earn for their living by united work and resources. As a counterpart to industrial company that came into existence in the function of socialization of production, consumer cooperatives first arose in the function of consumer socialization. With political choice of privatization and capitalism, orientation towards reaffirmation of primary cooperative principles and revival of cooperatives that existed until the Second World War in the conditions of capitalism was taken. Development of cooperatives, based on primary, essential democratic principles is the right way for vital socialization of the farmers and Serbian village. It is the inevitable condition for organic integration of Serbian cooperatives into unique international cooperative movement as truly democratic association of manufacturers and consumers of the whole world.

Key words: socialization; Serbian village; political socialization.

---

* Овај рад је примљен 22. 09. 2016. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 25. 11. 2016. године.